

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Spis najważniejszych użytych w pracy terminów, skrótów i symboli	10
Część I	14
1. Czujniki pomiarowe	14
1.1. Definicja czujnika.....	14
1.2. Podział czujników.....	15
1.3. Wymagania użytkowe i analityczne.....	17
2. Czujniki chemiczne	19
2.1. Definicja i klasyfikacja.....	19
2.2. Historia i współczesność czujników chemicznych.....	23
Literatura cytowana.....	38
3. Procesy adsorpcyjne i katalityczne w detekcji gazów	42
3.1. Wprowadzenie.....	42
3.2. Procesy adsorpcyjne.....	45
3.3. Procesy katalityczne w detekcji.....	68
Literatura cytowana.....	85
Część II	
4. Rezystancyjne czujniki gazowe	91
4.1. Ogólna charakterystyka.....	91
4.2. Mechanizm działania rezystancyjnych czujników gazowych.....	93
4.3. Otrzymywanie tlenków półprzewodzących z przeznaczeniem na warstwy gazoczułe.....	105
4.4. Konstrukcje rezystancyjnych czujników gazowych.....	113
4.4.1. Czujniki ceramiczne.....	114
4.4.2. Czujniki grubowarstwowe.....	115
4.4.3. Czujniki cienkowarstwowe.....	124
Literatura cytowana.....	125
Część III	
5. Oddziaływania tlenu i pary wodnej z tlenkami półprzewodzącymi	134
5.1. Wprowadzenie.....	134
5.2. Właściwości adsorpcyjne materiałów gazoczułych w odniesieniu do tlenu	134
5.3. Katalityczny dowód na obecność ad-atomów tlenu na powierzchni SnO ₂	147
5.4. Oddziaływanie pary wodnej z materiałami gazoczułymi.....	156
Literatura cytowana.....	167

6. Aktywność katalityczna materiałów gazoczułych a ich właściwości detekcyjne.....	171
6.1. Wprowadzenie.....	171
6.2. Wpływ aktywności katalitycznej SnO ₂ na czułość sensorów.....	174
6.3. Wpływ przemian chemicznych zachodzących podczas procesu detekcji na czułość działania sensorów.....	188
6.4. Sensory z katalizatorów typu metal/tlenek półprzewodzący.....	204
6.4.1. Rola zjawiska spillover tlenu w mechanizmie działania czujników zbudowanych z Pt/SnO ₂	208
6.4.2. Wpływ warunków przygotowania katalizatorów Pt/SnO ₂ na czułość wykonanych z nich sensorów gazowych.....	221
6.5. Związek między selektywnością katalityczną a selektywnością działania czujnika.....	229
Literatura cytowana.....	238
7. Rezystancyjne czujniki lambda.....	247
7.1. Wprowadzenie.....	247
7.2. Mechanizm powstawania sygnału pomiarowego w rezystancyjnych czujnikach lambda.....	252
7.3. Czujniki lambda z katalizatorów Pt/TiO ₂	256
Literatura cytowana.....	268
8. Zastosowanie rezystancyjnych czujników gazowych w badaniach mechanizmów reakcji.....	270
Literatura cytowana.....	279
9. Podsumowanie.....	282

WSTĘP

We współczesnej nauce i technice szczególnie owocne bywają nietypowe zastosowania znanych już materiałów chemicznych, a także przeniesienie teorii opisujących pewne zjawiska z jednej dziedziny nauki do drugiej. Zagadnienia dotyczące czujników gazowych lub bardziej ogólnie czujników chemicznych, pochodzą z różnych dziedzin naukowo-badawczych, takich jak: fizyka i chemia ciała stałego, elektronika, inżynieria materiałowa, biologia czy kataliza i są doskonałym przykładem interdyscyplinarności tej tematyki.

Kataliza w powszechnym odczuciu kojarzy się z przyspieszaniem reakcji chemicznej oraz sposobem wytwarzania różnych produktów chemicznych. Szacuje się, że blisko 90% tych produktów powstaje na drodze procesów katalitycznych. Z ich pomocą produkuje się m.in.: włókna syntetyczne, nawozy sztuczne, paliwa, leki, tworzywa sztuczne i wiele innych. Wartość produkcji uzyskanej na tej drodze szacuje się na biliony dolarów.

Kataliza i katalizatory to nie tylko wielkotonażowa produkcja, to również wydajne metody usuwania zanieczyszczeń towarzyszących działalności człowieka, jak i często sposób na efektywną pracę różnych urządzeń. Doskonałym przykładem są tutaj półprzewodnikowe czujniki gazowe, bez których trudno sobie wyobrazić współczesne systemy detekcji gazów toksycznych czy wybuchowych.

Zjawiska adsorpcji i katalizy są jednymi z podstawowych zjawisk wykorzystywanych w procesie detekcji gazów za pomocą czujników, w których warstwę receptorową stanowi powierzchnia ciała stałego – czujniki SSGS (ang. *Solid State Gas Sensors*). Rola i znaczenie wspomnianych zjawisk jest najpełniej widoczna w przypadku czujników wykonywanych ze spieków ceramicznych, otrzymywanych z układów typu metal/nośnik. Tlenek półprzewodzący z naniesioną warstwą metaliczną jest rodzajem katalizatora, który w procesie detekcji katalizuje reakcję chemiczną między oznaczanym gazem a tlenem z powietrza. W wyniku tego procesu powstaje sygnał pomiarowy, który po odpowiednim przetworzeniu informuje o obecności i stężeniu oznaczanego gazu. Proces ten jest ściśle związany z mechanizmem działania katalizatora heterogenicznego.

Rozwój katalizy datuje się od początku XIX wieku, a termin „kataliza” został użyty po raz pierwszy w 1836 roku przez J. Berzeliusa. Przez blisko 200 lat rozwoju tej gałęzi nauki został nagromadzony i opracowany niezliczony materiał doświadczalny, który stał się podstawą do opracowania różnych teorii opisujących to zjawisko. Natomiast historia półprzewodnikowych czujników gazowych obejmuje praktycznie ostatnie 50 lat. W tym przypadku większość badań była ukierunkowana na konkretne rozwiązania aplikacyjne.

W monografii opisano próbę połączenia wiedzy o katalizie heterogenicznej z gałęzią nauki i techniki dotyczącą czujników gazowych. Taki ogólny cel postawił sobie autor, rozpoczynając pisanie niniejszej pracy.

Monografia poświęcona jest głównie rezystancyjnym czujnikom gazowym konstruowanym z tlenków półprzewodzących, na których powierzchnie nanoszone są metale spełniające rolę katalizatorów. Najwięcej miejsca poświęcono układom Pt/SnO₂ oraz Pt/TiO₂. Należy w tym miejscu podkreślić szczególne znaczenie takich układów w katalizie. Platyna naniesiona na tlenek tytanu (IV) to niezwykle ważny katalizator, stosowany w szeregu różnych procesów związanych z fotokatalizą [1-4], utlenianiem [5-9] i uwodornieniem węglowodorów [10, 11], redukcją NO [12] i wielu innych. Z drugiej strony, Pt/TiO₂ to podstawowy materiał stosowany w budowie rezystancyjnych czujników tlenu. Natomiast Pt/SnO₂ jest bardzo dobrym katalizatorem niskotemperaturowego utleniania CO [13], selektywnego utleniania CO w obecności H₂ (reakcja PROX) [14]^{*)} oraz szeregu innych reakcji omówionych w monografii. Jednocześnie układ ten, od lat wykorzystywany jest jako warstwa gazoczuła w czujnikach, służących do oznaczania między innymi CO w powietrzu. Mimo, że Pt/SnO₂ i Pt/TiO₂ były w literaturze wielokrotnie opisywane, to w prezentowanej pracy poświęcono im najwięcej uwagi. Zostało to podyktowane chęcią jak najlepszego zilustrowania efektu przeniesienia teorii naukowych z katalizy do sensoryki i wykazania, jak w związku z tym zmieniają się i rozszerzają ogólnie przyjęte mechanizmy działania czujników gazowych. W literaturze specjalistycznej nie ma prac, które by szeroko omawiały związek między katalizą a detekcją.

Zamierzeniem autora było również zwrócenie uwagi na istnienie efektu sprzężenia zwrotnego między sensoryką a katalizą. Polega on na tym, że z jednej strony teorie adsorpcji i katalizy mogą być niezwykle pomocne w wyjaśnieniu mechanizmów działania czujników gazowych, z drugiej zaś, analiza sygnałów detekcyjnych może dopomóc w badaniach mechanizmów reakcji katalitycznych.

Monografia składa się z trzech części. W części pierwszej dokonano krótkiego wprowadzenia w problematykę czujników pomiarowych, a następnie czujników chemicznych i gazowych. Zdefiniowano termin „sensoryka” oraz inne najważniejsze terminy, pojęcia i wielkości, konieczne do opisu właściwości sensorów. Przedstawiono podział, budowę oraz mechanizmy działania czujników chemicznych. Dokonano również przeglądu ich historii oraz przedstawiono perspektywy rozwoju. Omówiono wybrane zagadnienia związane z adsorpcją i katalizą, które mają znaczenie dla mechanizmów działania czujników gazowych.

W części drugiej przedstawiono mechanizmy działania czujników rezystancyjnych i ich konstrukcje. Analizowano wyniki badań, które dotyczyły wpływu struktury warstw gazoczułych na czułość i stabilność wskazań. Zaprezentowano konstrukcje czujników opracowane w Instytucie Chemii Ogólnej i Ekologicznej PŁ.

---

^{*)} Drukiem pogrubionym zostały zaznaczone prace, w których autor niniejszej monografii jest współautorem lub autorem.

Jeżeli w opisie rysunku lub tabeli nie podano odnośnika do literatury to przedstawione wyniki pochodzą z niepublikowanych prac własnych autora monografii.

W części trzeciej obok danych literaturowych przedstawiono również prace własne autora, które koncentrowały się wokół zagadnień związanych bezpośrednio z tytułem monografii. Badano i opisano wyniki związane z adsorpcją tlenu na tlenkach półprzewodzących i układach metal/nośnik. Przedstawiono również mechanizmy oddziaływania pary wodnej z powierzchnią sensorów i jej wpływ na ich właściwości detekcyjne. Badano wpływ aktywności katalitycznej warstwy gazoczułej na odpowiedź sensora. Omówiono zastosowanie sensorów gazowych w układach ograniczających emisję toksycznych spalin z silników samochodowych oraz przedstawiono właściwości czujników rezystancyjnych stosowanych w tych układach.

Przy badaniu właściwości adsorpcyjno-katalitycznych materiałów użytych do budowy czujników, zastosowano typowe procedury i metody stosowane w badaniach katalizatorów typu metal/nośnik. Otrzymane wyniki zostały odniesione do najnowszych danych literaturowych zarówno z katalizy, jak i sensoryki. Umożliwiło to dyskusję i weryfikację obowiązujących mechanizmów działania rezystancyjnych czujników gazowych.

W ostatnim rozdziale monografii przedstawiono rozważania i wyniki ilustrujące efekt wspomnianego wcześniej sprzężenia zwrotnego między sensoryką a katalizą. Podano przykłady jak, poprzez analizę sygnału detekcyjnego, można wnioskować o mechanizmie zachodzących procesów katalitycznych.

Autor wyraża nadzieję, że przedstawiona monografia będzie pomocna zarówno osobom, które zajmują się badaniami czujników gazowych, jak i tym, którzy zajmują się adsorpcją i katalizą. Dla pierwszych, szczególnie niechemików, może być rodzajem wprowadzenia w świat katalizy, dla drugich potwierdzeniem i ilustracją faktu, że kataliza to obszar badań, którego wyniki mogą mieć bardzo ważne znaczenie dla dziedzin nauki i techniki, nie zawsze bezpośrednio związanych z chemią. Monografia może być również wprowadzeniem w świat czujników chemicznych dla wszystkich, którzy zajmują się analizą gazów i monitorowaniem środowiska.